

DETEKTIV ASARLARNING KOMPOZITSION TAHLILI

Raximova Nilufar G'iyosovna

BuxDU 2-kurs doktoranti

n.g.raximova@buxdu.uz

Annotatsiya. Detektiv janrning kompozitsiyasi bu janrga xos bo'lgan bayon qilish usullari, syujet qurilishi va voqealarni ochish tartibi orqali o'quvchini sirli holatga jalb qilish va ularni asar so'ngiga qadar qadar qiziqishini oshiradigan usullar yig'indisi. Ushbu maqolada Doroti Seyers va Agata Kristilarning asaralri asosida kompozitsion tahlil berilgan. Asardagi ekspozitsiya, murakkablashuv, klimaks va yechim bosqichlari orqali detektiv janrning klassik strukturasi qanday ifodalangani tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: kompozitsiya, ekspozitsiya, murakkablashuv, kulminatsiya, yechim, detektiv janr.

Аннотация. Композиция детективного жанра представляет собой совокупность приемов, характерных для данного жанра, таких как приемы повествования, построение сюжета, порядок развития событий, призванных вовлечь читателя в состояние таинственности и поддерживать его интерес до конца произведения. В статье представлен композиционный анализ на основе произведений Дороти Сэйерс и Агаты Кристи. Анализируется, как классическая структура детективного жанра выражается в произведении через стадии экспозиции, завязки, кульминации и развязки.

Ключевые слова: композиция, экспозиция, завязка, кульминация, развязка, детективный жанр.

Kirish. Badiy asarlarning syujet qurilishi bu - hikoyani tashkil qilish va uni kitobxonga taqdim qilish usullarini anglatadi. Asar kompozitsiyasi tarkibiga syujet, qahramonlar, mavzu, manzara va joy-makon elementlari kiradi, shuningdek, yozuvchi tomonidan ushbu elementlarni yetkazish uchun qo'llanilgan texnika va usullar ham kompozitsiyaning asosi hisoblanadi. Syujet qurilishi bir nechta tarkibiy qismlardan iborat bo'lib, voqealar bayonida har biri

o‘zining mustahkam o‘rniga ega. Quyida badiiy asar syujetining tarkibiy tuzilishi bilan tanishishimiz mumkin:



Ushbu syujet tuzilishiga Aristotel asos solgan desak xato qilmaymiz, zero Aristotel o‘zining “Poetika” asarida quyidagi fikrni bayon qilgan: “A beginning is that which is not itself necessarily after anything else, and which has naturally something else after it. An end is that which is naturally after something itself, either as its necessary or usual consequent, and with nothing else after it. And a middle, that which is by nature after one thing and has also another after it.” [1] Aristotel fikriga ko‘ra, barcha asarlar kirish, voqealar rivoji va yakundan iborat bo‘lishi kerak, hamda bu uchta qismning o‘zaro mazmunan bir biriga bog‘liqligi yaxshi asar paydo bo‘lishiga zamin yaratadi.

Detektiv asarlarda syujet tuzilishi murakkabligi, sirliyligi va sarguzashtlarga boyligi bilan boshqa janrlardan ajralib turadi. Bunda uch bosqichli tuzilma, ya’ni “jinoyat-tergov-yechim” syujetni tartibga soluvchi va dramatik taranglikni ushlab turuvchi asosiy qolip hisoblanadi. Detektiv hikoyaning yuragi –bu sir, odatda jinoyat (ko‘p hollarda qotillik) sodir bo‘ladi, biroq jinoyatchi noma’lum bo‘ladi va asarning avj nuqtasiga qadar jinoyat yechilmaydi. Voqealar rivoji davomida yozuvchi bir nechta gumondorlarni, yolg‘on dalillarni va chalg‘ituvchi izlarni kitobxon e’tiboriga havola etadi. Bunda muallif o‘z kitobxonini dalillarga suyanib mantiqiy fikrlab jinoyatni ochishga va qotilni topishga undaydi. Detektiv janr ijodkorlari asar syujetini qiziqarli va sirli qilish maqsadida turli xil elementlardan,

xususan, chalg'ituvchi yolg'on izlar (red herrings), o'tmish voqealarini guvohlar hikoyalarida eslash (flashback usuli), kelajak voqealariga ishora qiluvchi detallar (foreshadowing)dan foydalanadi.

Detektiv romanlarning tarkibiy tuzilshi boshqa badiiy asarlardan farq qilmagan holda yoziladi. Ular ekspozitsiya, voqealar rivoji, kulminatsiya, rivojlanish yakuni, epilog (yakun)dan iborat bo'ladi.

Ekspozitsiya-bunda asar qahramonlari, vaqt, joy va boshqa muhim tafsilotlar o'quvchiga taqdim etiladi. Misol uchun, Doroti L. Seyersning "Whose Body" romanida syujet sirli hodisa bilan boshlanadi: bir odamning jasi vannaxonada yalang'och holda topiladi, asar qahramoni lord Peter Uimsi buni onasi bilan suhbat jarayonida bilib oladi va tergovga kirishadi. Shu bosqichda asosiy personajlar tanishtiriladi.

-Yes?

-He rang them up to say he couldn't. He was so upset, poor little man. He'd found a dead body in his bath [2]

Yoki Agata Kristining "Endxauz jumbog'i" asari ancha sokin tarzda boshlanadi. Voqea Erkyul Puaro va Xastings Damporlta dam olayotgan paytda boshlanadi,ular yosh qiz Nik Bakli bilan tanishadi.Shu bosqichdayoq Nikning hayotiga bir necha marotaba suiqasd uyushtirilgani aniqlanadi.

Voqealar rivojira (Murakkablashuv)- bu badiiy asarda ziddiyat yuzaga kelganidan so'ng, syujet chiziqlarining asta-sekinlik bilan chuqurlashib, rivojlanib borish bosqichidir. Bu bosqich asarning **eng asosiy va eng uzun qismi** hisoblanadi. Masalan, Agata Kristining "Endxauz jumbog'i" asarida Nikka yana suiqasd uyushtiriladi, uning o'rniga qarindoshi Maggi o'ldiriladi , do'stlari va tanishlari tergov ostiga olinadi, har bir shaxs gumon ostiga tushadi.

Biz uydin yuzlab yard narida edik. Ammo qarshimizda, keng ochilgan eshikdan sal nariroqda, yerda kimdir xitoycha alvon sholro'molga o'ralib yotardi.

Puaro oh urib, o't ustidagi murdani ag'darib ko'rdi. Uning yoniga otildim. Qarshimizda Meggi Baklining o'ligi yotardi. [3]

Kulminatsiya - bu badiiy asardagi **eng hayajonli, keskin va muhim burilish nuqtasi** bo‘lib, voqealar avjiga chiqadigan bosqichdir. Detektiv asarlarda bu nuqtada ko‘p hollarda jinoyatchi kitobxonga fosh etiladi. Aksar hollarda o‘quvchi kutmagan qahramon qotil bo‘lib chiqadi. Misol uchun, Seyersning “Whose Body” asarida shifokor Sir Julian Freke jinoyatga qo‘l urgan personaj qilib tasvirlangan. Yoki Kristining “Endxauz jumbog‘i” asarida hech kim kutmagan qahramon, suiqasdlar qurboni Nik Baklining o‘zi qotil bo‘lib chiqadi.

Rivojlanish yakuni – bu bosqichda muammolar yechiladi, tergov o‘z yakuniga yetadi. Seyersning “Whose Body” asarida qotil Freke ruhiy bosim ostida o‘z jinoyatini tan oladi va politsiya tomonidan hibsga olinadi.

Epilog (yakun) - bu badiiy asarning **yakuniy qo‘shimcha qismi** bo‘lib, asosiy voqealar tugagandan keyingi holatni tasvirlaydi. Masalan, “Whose Body” romanida Uimzi tergov jarayonida yo‘l qo‘ygan xatolarini tahlil qiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, asar syujeti kitobxonga voqealar rivojini, asar personajlarini, vaqt va makon tasvirini ochib beruvchi qurilma bo‘lsa, voqealar bayonini izchil va mantiqiy ketma-ketlikka bo‘ysunduruvchi bu syujetning tarkibiy qismlari hisoblanadi. Detektiv janriga mansub asarlar murakkab va intrigaga boy syujeti bilan boshqa janr asarlaridan ajralib turadi va kitobxonlar qiziqishiga sabab bo‘lgan omillardan biri – bu syujet tuzilishidir

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Aristotle. *Poetics*, circa 330 BCE (translated by S. H. Butcher, 1902 edition)
2. D.L. Sayers. *Whose Body? A Lord Peter Wimsey Novel*, Harper&Brothers publisher, 11b.
3. Agata Kristi. *Endxauz jumbog‘i*, Spectrum Media Group, 2019, 78 b
4. Rakhimova Nilufar Giasovna. (2024). D/L. SEYERS VA M. L. ALLINGEM ASARLARI POETIKASI QIYOSIY TAHLILI. *Conferencea*, 13–16. Retrieved from <https://www.conferencea.org/index.php/conferences/article/view/3272>
5. D.H.Qurbonov. *Adabiyot nazariyasi asoslari*. Toshkent, 2019